

מאורות

אורות ישראל
מכללת אקדמית לחינוך

מייסודן של מכללת מורשת יעקב
ומכללת אורות ישראל

עיונים בסידור התפילה ובפרשת השבוע

פרק "במה מדליקין"¹

מאמר זה יתמקד בגלגוליו של מנהג אמירת במה מדליקין והטעמים שניתנו לו לאורך הדורות. בירור הנושא יספק לנו גם הצצה מעניינת לעבר אירועי מפתח בתולדות עמנו.

תוכן הפרק

במה מדליקין הוא פרק מהמשנה (שבת, פרק ב) שהוכנס לסידור התפילה כדוגמת "איזהו מקומן" ועוד. נוהגים לאמרו לפני או אחרי תפילת ערבית בליל שבת. הפרק עוסק בהדלקת נר שבת, חובה שהיא חלק ממצוות עונג שבת. רובו דן בפתיחות ובשמנים הראויים לנר שבת, ובסיומו אומרת המשנה: "שִׁלְשָׁה דְּבָרִים צָרִיךְ אָדָם לומר בְּתוֹךְ בֵּיתוֹ עֶרֶב שֶׁבֶת עִם חֲשֵׁכָה: עֲשֶׂהְתָּם? עָרַבְתָּם? הִדְלִיקוּ אֶת הַנֵּר".

מתי והיכן הוכנס הפרק במה מדליקין לסידור התפילה?

מקור המנהג בבבל. הוא מוזכר לראשונה בסדר רב עמרם גאון:² "ולאחר שמקדשין בבית הכנסת אומר פרק ממס' שבת. וזה הוא הפרק במה מדליקין". מבבל התפשט המנהג לכל תפוצות ישראל. נכון להיום, הוא קיים כמעט בכל נוסחי התפילה, להוציא נוסח ספרד החסידי שבו אומרים כגוונא ואין אומרים במה מדליקין.

מתי אומרים אותו ומה טעם המנהג?

- א. בסוף תפילת ערבית. כך הייתה התקנה המקורית: "ולאחר שמקדשין בבית הכנסת אומר פרק ממס' שבת" (סדר רב עמרם גאון). ונשאלת השאלה: מה התועלת באמירתו אם כבר קיבלו את השבת?
- לפי רב נטרונאי גאון: "אם יש אחד שאיחר לבוא לבית הכנסת, בעוד שהצבור מתפללין ואומרין ויכולו והפרק, הוא קורא את שמע בברכותיה ומתפלל, ואינו נשאר שם יחידי כדי שלא יסתכן". לדבריו, טעם המנהג הוא להמתין למאחרים כטעם ברכה מעין שבע.³
- לפי הראב"ן:⁴ "הנהיגו לאמור המשנה במה מדליקין בערב שבת כדי שישמע כל אדם וילמדו פסולי פתילות ופסולי שמנים ומהו הכשירן. ואם שגה בשבת זו, שיפרוש ויתקן לשבת הבא".
- לפי ספר חסידים⁵ יש לראות באמירת הפרק כמין וידוי: "כלומר, סיימתי מה שבזאת המשנה".
- לדעת הב"ח:⁶ "לפי שמקדימין להתפלל ערבית מפלג המנחה, ואחר יציאת בהכ"נ עדיין יום הוא ולא ישב לסעוד ולומר קידוש עד שחשכה, ע"כ נהגו ללמוד בשעה שהוא פנוי [...] [וכדי להזכירו [...]] שאם הדליק בשמנים ופתילות האסורות להדליק בהם, שאסור להשתמש לאורן".
- לפי השערה נוספת תיקנו את אמירת במה מדליקין בתגובה להתפשטות הקראות האוסרת להשאיר נר דלוק

ב. לפני תפילת ערבית. על אף שמנהג בני ספרד נאמן בדרך כלל למסורת הגאונים, במקרה זה שינו והקדימו את אמירת במה מדליקין. וכשנפוצו לארצות רבות, עקב הגירוש, גבר מנהגם על מנהג המוסתערבים (הקהילות היהודיות העתיקות שבארצות ערב). ומסביר הבית יוסף⁷ את טעם השינוי:

ויותר נכון לאמרו קודם [תפלת ערבית] כמנהג בני ספרד [...] על ידי קריאת פרק זה, יזכור השלשה דברים שצריך לומר בתוך ביתו ויזהיר עליהם. אבל אחר תפלת ערבית, מה תועלת יש לו שיזכור? הלא אין בידו לתקן מעתה.

אך בשלב זה חלה התפתחות נוספת: בתפוצות ישראל התקבל מנהג אמירת סדר קבלת השבת של מקובלי צפת וגרם לתמורה בהלכה הקדומה שהגברים מקבלים את השבת על ידי עניית ברכו:¹⁰ "המנהג כהיום מיד שאומרים מזמור שיר מקבלין הצבור שבת עליהו ואסור בכל המלאכות [...] במקומות שנוהגין לומר לכה דודי ומסיימין בואי כלה הוי קבלת שבת ממשי".¹¹

כתוצאה מכך, הסתעף מנהג הספרדים למספר חלופות:¹²

- אמירה לפני תפילת מנחה¹³
- לפני מזמור לדוד¹⁴
- בין מזמור לדוד לבין לכה דודי
- בין בואי כלה לבין מזמור שיר
- אחרי מזמור שיר וה' מלך

נשאלת השאלה: האם שתי החלופות האחרונות עולות בקנה אחד עם סיבת הקדמת אמירת במה מדליקין? נראה שלא, אבל לא הייתה נחיצות לשנות את מקום אמירת במה מדליקין, למרות הקדמת קבלת השבת, כי בזה חזר המנהג לקדמותו: לאפשר למאחרים לקרוא את שמע ולהתפלל עם הציבור.

אך השאלה נשאלת ביתר שאת לגבי הקדמת במה מדליקין אחרי מזמור שיר שהונהגה בליטא¹⁵ (וכן מנהג הפרושים בארץ ישראל) כאשר כבר היה נהוג שמקבלים את השבת לפני כן. נראה שתיקנו לומר במה מדליקין דווקא במקום שהחסידיים אומרים קטע מהזוהר (כגוונא) כחלק מהפולמוס נגד החסידות והעדפתה של הקבלה על פני הנגלה.¹⁶

הרחבנו את הדיבור על חילופי המנהגים, אך העיקר הוא מה שמאחד את כולם: שלכל בני ישראל יהיה אור במושבותיהם להרבות שלום ורעות.

ד"ר יעל קליין

ראש ההתמחות להיסטוריה

⁸ נפתלי וידר, התגבשות נוסח התפילה במזרח ובמערב, ירושלים תשנ"ח.

⁹ סימן ער, סעיף א.

¹⁰ ש"ע סימן רסא, סעיף ד.

¹¹ מ"ב, ס"ק לא.

¹² ראו מאמרו הנ"ל של הרב שריה דבליצקי.

¹³ מובא בכל בו ובארחות חיים, אך לא נוהג בימינו.

¹⁴ שהוא תחילת קבלת שבת לפי האריז"ל.

¹⁵ מופיע לראשונה בחיי אדם, כלל לד, אות יב, מסוף המאה ה-18.

¹⁶ הרב דניאל דן רבינוביץ, "האם מיקום אמירת 'במה מדליקין' בדורות אחרונים לפי מנהג אשכנז קשור לפולמוס החסידות?", אור ישראל ג', מאנסי תשס"ח.

¹ מאמר זה מבוסס במידה רבה על מאמריהם המקיפים של הרב שריה דבליצקי, "חמישה מנהגים לעדות הספרדים למקום אמירתו של פרק במה מדליקין בליל שבת", מוריה ריט-רכ, ירושלים תשנ"ג והרב גדלי אבערלאנדער, "מנהג אמירת 'במה מדליקין' בליל שבת", אור ישראל מו, מאנסי תשס"ז.

² בבב, המאה התשיעית לספירה.

³ שבת כד ע"ב.

⁴ רבי אליעזר בן נתן, גרמניה, המאות ה-11–12.

⁵ גרמניה, המאות ה-12–13.

⁶ רבי יואל סירקיס, פולין, המאות ה-16–17.

⁷ ראו מדרש לקח טוב, שמות לה, ג.

פרשת ואתחנן

על ידינו. ניתן לראות זאת בעיקר ביחסינו אל ההלכה. אנו יכולים לחוש חיבור גדול, שמחה ורצון להבין ולהעמיק במהותן של מצוות שונות, אך כאשר יגיע הצורך לממש מעשית על פי ההלכה לא תמיד נעשה זאת בצורה שלמה ומדויקת. יש קשר ישיר בין עמדה נפשית זו ובין תפיסת העולם שבה אנו חיים היום, תפיסת עולם המדגישה את האדם כפרט, השמה את האדם במרכז. מובן שהרצון לחוש חיבור וקרבה לדברים שאותם אנו מצווים לקיים נובע מרצון עמוק להבין ולהיות חלק מהדבר ולא שיהיה לנו ציווי חיצוני וכפוי. אך ההשפעה של הדבר היא שפעמים רבות אנו עשויים לשכוח כי מקום החיבור הנפשי שלנו אינו הדבר היחיד או הראשון שעליו אנו שמים את כובד המשקל.

בני ישראל, במעמד הר סיני, התוו לנו באמירתם "נעשה ונשמע" עיקרון חשוב. הקב"ה הוא זה הנמצא במרכז חייו של האדם ואותו אנו עובדים, לא את עצמנו. בנייתו שאנו יוצרים לעתים בתוך עולם היהדות ביחסנו השונה אל מצוות ורעיונות, אנו עלולים לעתים להעמיד את עצמנו במרכז, לעבוד את עצמנו ולשכוח מהו המרכז האמיתי. עבודת ה' היא מכלול של עולם שלם; מכלול של הלכה ומהות, של רגש ושכל, של עמל ודיוק אך גם של שמחה, התקרבות ואהבה. המתבונן על התורה כמהות אחת אחדותית, הבונה יחס נפשי של כבוד כלפי כל פרט ופרט – יזכה למאורות, והמנתק ומחבר עצמו לחלקים מסוימים בעולם התורה, ואת האחרים זונח ואולי אף מזלזל בהם – עשוי להגיע חלילה לעבודת עצמו, לכדי מילוי רצונותיו ונטיותיו, לעבודה זרה. על פי מאמרו של הרב עדין אבן ישראל שטיינזלץ).

אודיה זמיר

סטודנטית בהתמחויות להיסטוריה וללימודי ארץ ישראל

פרשת ואתחנן, כחלק מנאומו הארוך של משה רבנו, עוסקת רבות באיסור עבודה זרה. מהי בכלל עבודה זרה? מדוע התורה חוששת כל כך ומזהירה מפניה? מהו מקור המשיכה שלה?

נראה כי התרחקות התורה מעבודה זרה נעוצה בסיבה כי עבודה זרה תלויה בכוונת האדם ולא דווקא באובייקט המסוים שאותו עובדים.

בשמות כ, ג כתוב, "לא תעשה לך פסל וכל תמונה אשר ממעל ואשר בארץ מתחת ואשר במים מתחת לארץ". הכוונה היא שלא נחשוב שדבר צריך להיות חשוב או מיוחד כדי שישמש לעבודה זרה, אלא שלמעשה כל עצם המוצא מתוך המכלול ועומד בפני עצמו נעשה עבודה זרה, אפילו יהיה מצווה חשובה. כשאדם לוקח דבר מה מתוך המכלול ואומר שאין יהדות אלא זה, הופך אותו הדבר באותה שעה להיות כעבודה זרה, אפילו אם בעצמו הוא דבר מקודש וחיובי.

בהקדמה לתיקוני זוהר נאמר, "חזק מיוחד כאחד עשר ספירות, ומפריד אלוף לא יראה מאורות". עשר ספירות הוא מכלול אחד הכולל בתוכו את סודות האלוקות והעולם. הרואה אותם כאחד רואה אותם נכונה ויוכל להגיע לעומקים, ואילו המפריד פוגם במכלול זה ולא יראה מאורות.

המדרש בשמות רבה אומר כי ישראל ראו את סמל השור מופיע לעיניהם במעשה מרכבה, ובחטא העגל חיקו את דמות השור ופיסלו אותו. הפרדת הסמל מהמכלול היה חלק מהחטא הנורא. כשהוא משלים דבר שלם הוא קדוש, אך בפני עצמו הוא עבודה זרה.

לאור דברים אלה יש להתבונן עלינו פנימה ולבחון את התנהגותנו כפרט וכחברה ביחסינו אל התורה והמצוות. אנו חוטאים פעמים רבות לדבר ונוטים לייחס למצווה או לרעיון מסוים מהיהדות ערך או כבוד מיוחדים, בעוד שאחרים נזנחים, ואולי אפילו בודדים אינם מתקיימים

שנת שמיטה ספיחין

יסודות ההלכה

- א. צמחים חד-שנתיים שהתחילו לגדול בשנת השמיטה אסור מדרבנן לאכלם. איסור זה נקרא "איסור ספיחין".
- ב. אמנם אסור ללקוט ולאכול ירקות אלו, אך לא כל הנאה מהם אסורה.
- ג. ירקות אלו קדושים בקדושת שביעית ואין להשחיתם או לעשות בהם דברים שאסור לעשות לפרות שביעית.

איסור ספיחין חל בזמנים הבאים

- א. בירקות איסור הספיחין חל כאשר הצמח התחיל לגדול בשנת השמיטה.
- ב. בדגנים ובקטניות הנאכלות יבשות האיסור חל גם על מה שהתחיל לגדול בשנה השישית, אם הם לא הגיעו לשליש מגודלם הסופי לפני השמיטה.
- ג. קטניות הנאכלות לחות בתרמילים, כגון שעועית, דינן כירקות, לפי תחילת גידולן.

מקרים שבהם איסור ספיחין אינו נוהג

- א. ירקות רב-שנתיים המתחדשים כל שנה מן השורש והתחילו לגדול בשנה השישית, כגון אננס או ארטישוק. אך אם אותם ירקות נזרעו בשנה השישית ונבטו בשמיטה הם אסורים באיסור זה.
- ב. גידולים שאין בהם קדושת שביעית. ראו בפרק ד הגדרת מינים אלו.
- ג. גידולים לזרעים: אם אין הם ראויים למאכל או שנפסלו ממאכל אדם לפני ראש השנה. אך אם היו ראויים למאכל אדם בתחילת השמיטה ונפסלו לאחר ראש השנה, הם אסורים.
- ד. גידולים המיועדים למאכל בהמה.
- ה. צמחים הגדלים בשדה של גוי או בגידול ששייך לגוי.
- ו. גידולים הגדלים באזורים שלא קודשו בזמן הבית השני.
- ז. גידולים הגדלים בשדה שאינו ראוי לעיבוד חקלאי או במקום שבו הם מזיקים לגידול אחר.
- ח. צמחים הגדלים בתוך בית, בחממה או בעציץ שאינו נקוב.
- ט. גידולים שגדלו בשדה שנמכר בהיתר המכירה.
- י. ירקות שנבטו בשישית.
- יא. גידולי גרגרים שהגיעו לשליש גידולם בשישית.
- יב. ירקות הנתונים בגוש אדמה הנשתלים בהיתר.

מתוך אתר מכון התורה והארץ: <http://www.toraland.org.il>